

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2003, C.8, S.1 s.173-196.

İKTİSADİ KALKINMADA BEŞERİ SERMAYE

Yrd.Doç.Dr.Seyhun DOĞAN*
Yrd.Doç.Dr.Bahar ŞANLI**

ÖZET

1960'lı yıllardan itibaren teorik yaklaşımlar ve ampirik çalışmalar beşeri sermaye kavramını iktisadi büyüme ve kalkınma konularıyla ilişkilendirerek, pozitif etkiyi ortaya koymuştur. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren de ekonomik analizlerde insan faktörü yer almıştır.

Az gelişmiş ülkeler, iktisadi kalkınmalarını fiziki sermaye yatırımlarıyla sağlayabileceklerinden hareketle, kaynaklarının önemli kısmını bu yatırımlara aktarmaktadırlar. Beşeri sermayeyi dışlayan bu yaklaşım, eğitime gerekli kaynak transferini de mümkün kılmamaktadır. Oysa ki insanların kazandıkları bilgi ve yetenekler, gelişmiş ülkelerin üretim gücündeki üstünlüğünü açıklayan önemli bir unsur olmuştur.

Bununla birlikte, IMF ve Dünya Bankası'nın istikrar ve uyum politikaları bütçe açıklarını azaltmak için harcamaların kısılmasını gerekli görmektedir. Özellikle 1980'li yıllarda bu politikaları uygulayan az gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğu, yıllar içinde harcama oranını azaltmış ve dolayısıyla eğitim harcamaları oranı düşme göstermiştir. Söz konusu durum, eğitimin nitelik ve nicelik olarak gelişimini olumsuz etkilemiştir. Bu bakımdan, uyum politikalarının eğitim sektörünü koruyup geliştirecek nitelikte belirlenmesi zaruridir.

1980'lerin ikinci yarısıyla birlikte hızlanan globalleşme ve bilgi toplumuna dönüşüm sürecinde, beşeri sermaye kaçınılmaz olarak en çok etkilenen unsur olurken, "nitelikli insan" da bilgi toplumunun simgesi haline gelmiştir.

GİRİŞ

Demografik gelişme ile iktisadi gelişme arasındaki etkileşim konusunda sağlanabilen fikir birliğine rağmen, bu ilişkinin genel bir teoriye dayanak olup olmadığı konusunda farklı fikirler ortaya atılmıştır. Nüfus özelliklerini az gelişmişliğin hem belirtisi hem de temel nedeni sayan görüşler, iktisadi kalkınma ve nüfus ilişkilerini sosyo-ekonomik sorunlarla ilişkilendirerek, optimum nüfus fikrini gündeme taşımışlardır.

* İ.Ü.İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü

** İ.Ü.İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü

Bununla birlikte iktisat biliminde sermaye, üretim sürecinde kullanılan, sonradan üretilmiş, doğal olmayan üretim araçları olarak tanımlanırken, reel sermaye stokunun arttırılması olan sermaye birikimi de büyüme hızı ve yatırım-kaynak dengesiyle birlikte büyüme stratejilerinde önemli bir unsur olarak görülmüştür.

İktisadi kalkınmaya -beşeri sermayeyi dışlayarak- fiziki sermaye yatırımlarıyla ulaşılabileceği anlayışı sonucunda da az gelişmiş ülkeler kalkınmaları için gerekli kaynakların önemli bir kısmını söz konusu yatırımlara kanalize etmek istemektedirler ve beşeri sermaye yatırımının başlangıç aşaması olarak nitelendirilen eğitime gerekli kaynağı ayırmamaktadırlar.

Buna karşılık, 1960'lı yıllardan itibaren beşeri sermaye kavramı iktisadi büyüme ve kalkınma konularıyla ilişkilendirilmeye başlanmış ve 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ekonomik analizlerde "insan" unsuru yer almıştır. Özellikle eğitim alanında insana yapılacak yatırımların beşeri sermayeyi biçimlendirmedeki önemi vurgulanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra başlayan bilgi toplumuna dönüşüm süreciyle birlikte, kaçınılmaz bir gelişme olarak en çok etkilenen unsur beşeri sermaye olmuş ve "nitelikli insan" bilgi toplumunu simgelemiştir. Bilginin geleneksel üretim araçlarının yanı sıra yeni üretim faktörü olduğu ve bugünün ekonomisini, ancak bilgiyi serveti üretme sürecinin merkezine yerleştirecek bir ekonomik teorinin açıklayabileceği yaklaşımlarının temelinde daha önceden yapılan ve beşeri sermaye-iktisadi kalkınma ilişkisini kuran teorik ve ampirik çalışmalar yer almıştır.

Bu bakımdan, insana yapılan eğitim yatırımları kapsamında beşeri sermayenin iktisadi kalkınmaya etkisine yönelik teorik yaklaşımlar ve ampirik bulgular, bu çalışmada inceleme konusu yapılmıştır.

I. TEORİK YAKLAŞIMLAR

Toplumsal yaşama ve ekonomik gelişmeye yön veren faktörlerin bir kısmı diğerlerine göre daha belirleyici olup, itici güç olma niteliğine sahiptir. Teknoloji ve fikir hareketleri gibi bağımsız ve diğer unsurların hareketlerine yön verici etkenlerden biri olan nüfus da önemli bir itici güçtür¹.

Ortaçağda her insanın ekonomik bir değer yaratacağı inancıyla, nüfus artışı bir ürün artışı gibi dikkate alınmış ve fazla nüfus faydalı görülüp, esas tehlike nüfus azlığı kabul edilirken², özellikle 20. yüzyılda bu güç nitelik itibarıyla ön plana çıkmıştır.

¹ Y. Ülken, **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi**, İ. Ü. Yayın No: 3114, İktisat Fakültesi Yayın No: 493, İstanbul, 1984, s.11-13.

² A. Özgüven, **İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984, s.31,32.

Hiç şüphesiz insan kaynağı milletlerin zenginliğinin önemli bir parçasıdır. Hales'ten, iktisat biliminin kurucusu Adam Smith'e kadar yazılanlar, bir milletin zenginlik, güç ve refahını arttırabilmesi için insan kaynaklarından daha fazla yararlanılması gerektiği üzerinedir. Düşünce bakımından Ortaçağa ait olan Hales'e göre eğitimin amacı; "bilgili insan arzı" olmuştur. William Petty'e göre ise, askeri güce ve zaferlere düşkünlük bir milleti asla büyük ve başarılı yapmaz. Çünkü hükümdarın büyüklüğü ve şanı ülkesinin genişliğine değil, sanayi ve sanattaki insanların sayısına bağlıdır. İnsan kaynakları gerçekte doğal kaynaklardan çok daha önemlidir. Çünkü ülke ihracatı için, kabiliyetin kaynaklarla birleştirilmesi gerekir. Bu yüzden korunması, idare edilmesi, ulusal ihtiyaçlara göre uyarlanması gereken; insan kaynağıdır. Emeğin ekonomik gelişmedeki önemini göstermeye yönelik çalışmalar yapan Petty, bir tarafta doğal kaynaklar ve sermayenin, diğer tarafta emeğin toplam ³milli gelire nispi katkısını hesaplamaya çalışmıştır. Söz konusu bu hesaplamalar, emeğin doğal kaynaklar ve birikmiş sermayeden 3/5 oranında daha verimli olduğunu göstermiştir³.

Servetin (zenginliğin) emek ve toprak faktörlerinin işbirliğinden doğacağını ifade eden Petty'e göre; "servetin babası emek, anası topraktır"⁴.

Eğitimin önemini savunan Petty, gelir artışı üzerinde çalışmış ve kişi başına gelirden çok, milli geliri arttırmakla ilgilenmiştir. Buna karşılık arkadaşı bilim adamı N.Grew, kişisel refah üzerinde durmuştur. Grew'e göre; bir milletin temel anatomik parçaları toprak, el sanatları veya imalat, deniz ve insanlardan oluşur. Bu parçalardan her biri geliştirilmelidir. Toprak ise öncelikle ölçülmeli, sonra araştırılmalı ve toprağın tarımsal potansiyelinin yanında yeraltı mineral zenginlikleri de ortaya çıkarılmalıdır. Tarımın yapısı değiştirilerek daha güçlü ekonomiler oluşturulabilir. Grew'in ülkenin dört anatomik parçasının ıslahı ile ilgili programı, esasen "eğitim programı"na dayanmaktaydı. Böylece çiftçiler topraklarını, hayvanlarını ve ormanlarını daha iyi kullanma konusunda eğitilebilirdi. Gelişmede gerekli unsurları ise; ülke insanların sayısı, bilgisi ve gücü olarak sıralamıştır. Petty gibi Grew de emeğin israf edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Buna göre; ister sıradan insanların, isterse de aristokratların işsizliği olsun, bu, milli bir kayıptır. Grew ayrıca, ülke işgücü eğitimi ve planlaması üzerinde de ısrarla durmuştur⁵.

Sir James Steuart'ın A.Smith'in "Milletlerin Zenginliği" adlı eserinden dokuz yıl önce yayınladığı "Politik İktisadın İlkeleri" adlı eserinde, eğitim hakkındaki ilk görüşlerin ve bazı yeni katkıların bir özeti yer almıştır. Steuart'a göre, ulusal iktisat politikasının en başta gelen amaçlarından biri, ülkenin refahını mümkün olan en yüksek noktaya çıkarmaktır ve bu da plansız olamazdı. Madem ki insanlar egoizm veya tutku ile yönlendirilirdi; devlet

³ E. A. J. Johnson, "The Place of Learning, Science, Vocational Training and "Art" in Pre-Smithian Economic Thought", **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.25-27.

⁴ A. Özgüven, **a.g.e.**, s.60.

⁵ E. A. J. Johnson, **a.g.m.**, s.31.

adamlarına düşen görev ise tüm milletin yararı için bu dürtüleri kullanmanın yollarını ve araçlarını bulmaktır. O'na göre eğitim, bu araçların en etkililerinden biriydi. Eğitimin öncelikli görevi; gıda maddeleri üreticilerinin verimliliğini arttırarak, tarımsal bir fazla yaratmak ve emeğin diğer uğraşlar için serbest kalmasını sağlamaktır. Steuart da Petty ve Grew gibi, özellikle tarımsal eğitim üzerinde durmuştur. Çünkü tarım sektöründe kişi başına verimlilikteki bir artış, tüm ekonomiyi etkileyecek dönüşüm güçlerini harekete geçirecektir. A.Smith öncesi literatürde eğitim kelimesinin yerini; XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sıkça kullanılan ve bilgiyi, yeteneği veya teknik yeterliliği ifade eden “sanat” kelimesi kısmen karşılamıştır. Petty sanat sahibi bir adamın, birçok sanatsız adam kadar iş yapabileceğini belirtmiştir. Bundan dolayı, kamu politikasının esas amacı, milletin sanatını arttırmak, üreticilerin daha yetenekli olmalarını sağlamak, sanatla yaratıcı emeği doğal zenginliklerle birleştirmektir⁶.

Fransa'da Fizyokratlar'la doğan iktisat, İngiltere'de A.Smith ile bir bilim hüviyetini kazanmıştır. İktisat biliminin kurucusu sayılan Smith, iktisat bilimini bir “servet bilimi” olarak da tanımlamıştır. Smith'e göre; milletlerin zenginliği topraktan çok insan emeğine bağlıdır. Emek, işbölümünde aktif bir rol oynarken gelişmiş ülkelerde emek, sermaye birikiminde de etkili olmuştur. Smith'e göre emek servetin temel kaynağıdır ve emek de ürün yaratmaktadır. Artık her türlü emek söz konusudur. Yani bütün milletin emeği ürün yaratmaktadır. O halde işbirliği, işbölümünü geliştirecektir. İşbölümü, iktisadi refahın kaynağıdır ve toplam verimi arttırmaktadır. Ulusal açıdan işbölümü, yüksek randıman, ferdî refah ve ülkeye zenginlik sağlarken, işçileri daha fazla emek harcamaya zorlamadan ürün miktarının artışında önemli rol oynar. Tüm bunların yanı sıra üretimi arttıracak olan işbölümünü büyük piyasaları zorunlu kılması ve dayanışmayı sağlaması açısından iktisadi kalkınma için gerekli gören Smith, herkesin özellikle de çalışan sınıfın refaha kavuşmasını istemiştir⁷.

Temel konusu büyüme ve gelişme problemleri olan Smith, emekte “artan verim kanunu”nun geçerli olacağını kabul etmektedir. Smith'e göre; kar amacı taşıyan girişimcilerin tasarruf ve yatırımlarıyla sağlanan sermaye birikimi iş bölümü ve uzmanlaşmaya ve bunlarla birlikte gelen teknik gelişmeye yol açacaktır. Piyasanın genişlemesi işbölümü ve uzmanlaşmanın artması içsel ve dışsal ekonomiler yaratacak, böylelikle de emekte azalan verim değil, artan verim kanunu geçerli olacaktır.

Smith, eğitimin önemi üzerinde durmuş ve toplum üyelerinin tümünün kazanılmış ve faydalı becerilerini sabit sermaye kavramı içerisine dahil etmiştir. Smith'e göre; bu yetenekler kişinin ve aynı zamanda ait olduğu toplumun servetinin bir kısmını oluşturur. Nitelikli emekle normal emek arasındaki ücret farkının kişinin kendisine yaptığı yatırımlara dayandıran Smith, medeni ve gelişen bir millet ile medeni olmayan bir millet arasındaki

⁶ E. A. J. Johnson, a.g.m., s.31.

⁷ A. Özgüven, a.g.e., s.82,83.

farkı gösteren en önemli kanıtlardan biri olarak kaliteli emek gücünü kabul etmiştir. Yine kaliteli emek gücüyle, bu emeğin istihdam oranının bir ülkenin üretim ve tüketim oranını tespit eden faktörler olduğunu vurgulayan Smith, eğitim ile gelir arasında pozitif bir etkileşim olduğuna dikkat çekmiştir⁸.

Smith'e göre, bir ülkenin üretim-gelir hacmi;

- Sermaye stoğunun ve böylece üretken faaliyetlerde çalışan insan sayısının çoğaltılması,
- İktisadi faaliyetlerin etkililiğinin ve çalışan insanların üretkenliğinin artırılması,

şeklindeki iki farklı nedenden dolayı büyümektedir. Smith'in analizinde üretim düzeyi, hem sermaye stoğunun büyüklüğünün hem de üretken işlerde çalışanların faaliyetlerinin etkililiğinin ve üretkenliğinin bir fonksiyonu olmuştur⁹.

Ekonomist olduğu kadar filozof da olan Smith, tıpkı ekonomideki gibi okullarda ve üniversitelerde de verimliliği sağlamak için bir rekabet ortamı kurmak istemiştir. Öğrenim sisteminin akılcı ve tarafsız okullarla desteklenmesini isteyen Smith'e göre; eğitimde herhangi bir kamu desteği varsa, bu zenginler için az olmalıdır. Buna karşılık fakirleri okulsuz bırakmak mümkün değildir. Öğrenim kalitesine de yönelik olan Smith'in görüşleri, eğitimin merkezinde yer almıştır¹⁰.

A.Smith'in "Milletlerin Zenginliği" kitabının basılması (1776) ile başlayıp, J.S.Mill'in ölümüne (1873) kadar geçen süreçte öğretisi olarak egemenliğini sürdürmüş olan Klasik Okul, söz konusu bu görüşlerin temelini oluşturmuştur.

Klasik iktisatçılar farklı yönlerini işaret etmiş olmalarına rağmen, kamu eğitimi ve onun yurttaşların sorumluluğu meseleleriyle olan ilişkisi üzerinde de çok durmuşlardır. 1820 ve 1830 yıllarda Manchester ve Liverpool gibi İngiltere'nin en önemli yerleşim birimlerinde makine kırma ve isyan hareketleri ile ortaçağdaki uzun süreli çiftçi ayaklanmaları gibi olaylar, 19.yüzyılın ilk yarısında bile otoritenin ve kanunların ne kadar zayıf olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan Fransız İhtilali tecrübesi ve proletaryanın kentlerde artan yoğunluğu ile ayaklanma korkusu ve mülkiyet güvensizliği daha da kötü hale gelmiştir. Böyle bir ortamda tüm iktisatçılar eğitimin lehine görüş bildirerek daha ileri düzeyde bir sosyal uyum ve ekonomik barış için çalışan sınıflar arasında okur-yazarlığın yayılmasının gerekliliğini vurgulamışlardır. Bununla beraber okuma-yazmanın

⁸ İ. G. Yumuşak, Beşeri Sermaye Teorisi ve Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü, (İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı-Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s.8,9.

⁹ Y. S. Tezel, **İktisadi Büyüme**, Ankara, 1989, s.170,172.

¹⁰ J. Vaizey, "What Some Economists Said About Education", **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.50.

yayılmalarının çalışan sınıfları işbirliğine daha istekli hale getireceği düşüncesi de genel kabul görmüştür¹¹.

Nüfus her nesil boyunca (her yirmibeş yıl boyunca) geometrik dizi, gıda maddeleri ise aritmetik dizi ile artacaktır diyerek, gıda maddeleri ve nüfus arasında bir ilişki kuran Thomas R.Malthus'a göre, ekonomik gelişme dört faktöre dayanır. Bunlar; nüfus artışı, tasarruf, toprağın verimi ve teknolojik yeniliklerdir¹². Malthus, bir talep yükselmesi olan nüfus artışını, çok önemli bir büyüme faktörü olarak kabul etmiştir.

Ayrıca, sosyal barış konusu Malthus'un modelinin gerekli bir parçası olmuştur. Malthus'a göre; eğitimin yokluğunda hem nüfus baskısı hem de eğitimsizlerin neden olduğu huzursuzluk ekonomik büyümeye engel olacaktır. Bu nedenle eğitim, hem gelecekteki nüfus artışını kontrol altına almak, hem de alt sınıfları yanlış inançlardan kurtarmak için gereklidir. Malthus, genel kamu eğitiminin desteklenmesini önermiştir. O'na göre fakir sınıfların eğitilmesi onların durumlarını iyileştirecek en önemli araçtır. "Bir şahsın kalitesinin yükseltilmesi esasen diğerlerinin de kalitesinin yükseltilmesine katkıda bulunur" diyen Malthus, böylece eğitimin önemli ölçüde potansiyel dışsal ekonomilere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, O'nun araştırdığı gelişme, geniş düşünme gücü ve sorumluluğu kuvvetlendiren eğitim ve sivil özgürlükten oluşmaktaydı¹³. Bu bakımdan, Malthus'un iktisadi gelişme modelinde eğitim en önemli değişken olmasına rağmen, bizzat eğitim reformunun ayrıntılarına inilmemiştir.

Bununla birlikte, tüm Klasik İktisatçılar içinde Nassau W.Senior, eğitime en açık ilgiyi göstermiştir. Hükümet işlerinde önemli ve kapsamlı görevler üstlenmesinden dolayı, Senior'un eğitim hakkındaki sözleri, ampirik açıdan Smith ve Malthus'un gözlemlerinin bazılarından daha fazla kabul görmüştür. Devlet müdahalesine karşı olan Senior, tarım üretimindeki artışın, imalattaki üretim artışından çok daha az olacağını belirtmiş ve ayrıca Malthusçu nüfus teorisinin orijinal şekilde olmadığını kabul etmiştir. Eğitimin insanlara gelecekte daha fazla tüketmek için şimdiki tüketimden kaçınmayı öğretmesi gerektiğini düşünen Senior'a göre; mecburi eğitim, bizzat nüfus artışı üzerinde bir kontrol oluşturacaktır. Çünkü eğitim, hem ihtiyaçlarda iyileşmeye hem de daha büyük verimliliğe yol açar. Tüm bunlar, doğum oranı üzerinde önemli bir kontrol oluşturur. Büyük ölçüde fakir sınıfların eğitim sorunlarıyla ilgilenen Senior, geniş etkiye sahip bir zorunlu kamu eğitim sisteminin hem Kıta Avrupa'sı hem de Amerikan eğitimiyle karşılaştırılmasını uygunsuz bulmuştur¹⁴. 1850'li ve 1860'lı yıllarda Senior'un bu görüşleri, yeni ve orijinal sayılmıştır.

¹¹ R. C. Blitz, "Education in The Writings of Malthus, Senior, McCulloch and John Stuart Mill", *Readings in the Economics of Education*, UNESCO, France, 1968, s.40.

¹² A. Özgüven, *a.g.e.*, s.88,89,91.

¹³ R. C. Blitz, *a.g.m.*, s.40,41.

¹⁴ R. C. Blitz, *a.g.m.*, s.44.

İnsanları mutluluğa ve refaha en iyi hangi organizasyon şekli ile ulaşılabileceğini araştıran John S.Mill ise, nüfus artışının sınırlandırılmadan, işçi sınıfının refaha kavuşmasının imkansız olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle Mill, “neo-malthusien” kabul edilebilir. Ona göre; nüfus artışı sonunda besin maddeleri talebinin genişlemesi, eğer üretimde bir artış sağlanamazsa, bazı sınıfların gelir dağılımındaki payını azaltacaktır. Dahası, azalan verim kanunu dengeli gelir dağılımını zorlaştıracaktır¹⁵.

Malthus’tan farklı olarak Mill, doğum oranlarında azalma sağlamaya yönelik en önemli tedbir olarak, her iki cinsiyet için eşit yurttaşlık ve mesleki sorumluluklar ve fırsatlar sağlamayı öne sürmüştür. Mill’in eşit fırsatlar önerisi, O’nun eğitimle ilgili görüşlerini Smith’in görüşlerinden farklı kılmıştır. Mill’e göre fakirlerin zenginlere bağlı olması gereğini ortadan kaldıran sebepler, aynı şekilde kadınların da erkeklere bağlı olmasını gereksiz kılar. Cinsiyeti bir legal haklar eşitsizliği yapan fikir ve kurumlar ahlaki, sosyal ve hatta entelektüel iyileşmenin önündeki en büyük engeller olarak görülmelidir diyen Mill, bu çerçevede kadının endüstriyel ve sosyal bağımsızlığının sonuçları arasında aşırı nüfusun azalma halini göstermiştir. Mill, kadınlara eşit mesleki fırsatların sağlanmasının doğum oranlarında arzu edilen düşüşü sağlayacağını ümit etmiştir¹⁶. Bununla birlikte Mill’de eğitim, insanın kendini geliştirmeyi daha ileriye taşımasıdır¹⁷.

Senior gibi Klasik İktisatçılardan biri olan John R. McCulloch, 1840’lı yılların sonları ile 1850’li yılların başlarındaki yazılarında, eğitimin daha fazla yayılmasının yurttaşların huzurunu daha iyi hale getireceği hususunda Smith ve Malthus kadar emin olmamıştır. O’na göre; çalışan sınıfların çoğunun uzlaşma için fazla özellikleri yoktur. Bununla birlikte McCulloch, eğitimin mesleki boyutlarıyla daha fazla ilgilenmiştir. McCulloch’a göre; iyi bir kamu eğitim sisteminin kurulması, diğer tüm eksiklikleri giderebilir. Yazılarında eğitime sermaye yatırımı yapılması yaklaşımı, McCulloch’un eğitimin sadece ahlaki yönleriyle değil, aynı zamanda eğitimle verimlilik artışları arasındaki ilişkiyle de ilgilendiğini ortaya koymuştur¹⁸.

Söz konusu iktisatçılar, fikirleriyle beşeri sermaye konusuna önemli katkılarda bulunmuşlarsa da, konunun teorik çatısı Theodore W. Schultz tarafından kurulmuştur.

Schultz’a göre beşeri yatırımlar, kaynağı ne olursa olsun bir halkın sahip olduğu faydalı yeteneklerin toplamıdır. Halkın sağlığı ve iyi hayat sürmesi, beşeri sermayenin bir parçasıdır. Aynı şekilde hizmet içi eğitim bunda geniş bir rol oynar. Bu bakımdan beşeri yatırımlar, formel eğitimden

¹⁵ A. Özgüven, *a.g.e.*, s.113,115,116.

¹⁶ R. C. Blit, *a.g.m.*, s.45.

¹⁷ J. Vaizey, *a.g.m.*, s.52.

¹⁸ R. C. Blit, *a.g.m.*, s.44.

çok daha fazla kapsamlıdır. Schultz, eğitim kurumları olan okulları, eğitim hizmetleri üreten geniş bir kurum olarak değerlendirmektedir¹⁹.

Başka bir ifadeyle eğitim kurumları Schultz'a göre bütünüyle bir sanayiden ibarettir. Okulların (bazı istisnalar dışında) kar için organize edilen ve yönetilen kurumlar olmamaları ve öğrencilerin eğitim giderlerini bütünüyle taşımamaları gibi bazı hususlar, göz önünde tutulması gerekli konular olsa da eğitim harcamalarının öğrencinin gelecekteki verimliliğini ve kazancını artırması oranında birer yatırım sayılmaları gerekmektedir²⁰.

Okullar, eğitim hizmetlerini üretmek için öğretmenler, okul idarecileri, binalar gibi kaynaklara ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle eğitim hizmetleri, onları gerçekleştirenlere bir yük getirmese bile, ekonomi için masrafsız da değildir. Eğitim hizmetlerinin maliyetleri, üretim süreci ve arzı vardır. Eğitim taleplerini incelerken Schultz, şu şekilde bir sınıflandırmaya gitmiştir²¹:

- 1) Tamamen yatırım için olan eğitim hizmetleri,
- 2) Tamamen tüketim için olan eğitim hizmetleri,
- 3) Hem tüketim hem de yatırım amaçlarına hizmet etmede tamamlayıcı olan eğitim hizmetleri.

Eğitimin sadece üretim değil, tüketim yönü de vardır. Çünkü eğitim masraflarının birer yatırım olarak gelecekteki tüketime etkisinden başka, bir de eğitim hizmetinden yaralanan şahısların, bu faydalanmalarının devamı sürecindeki tüketim etkileri vardır. Eğitim, tüketim hareketi, olarak ele alındığı zaman maddi ölçülerin yanında maddi olmayan bir kimlik de kazanmaktadır. Bu bakımdan eğitim hizmetleri dayanıklı tüketim malı olup, süreklilik karakteri taşımaktadır. Ancak dayanıklı tüketim malı olarak eğitim hizmeti, geleceğe ilişkin gelirleri artırması itibarıyla aynı zamanda gelecekle ilgili bir tatmin ve tüketim kaynağıdır. Buna karşılık söz konusu tatminler, milli gelir hesaplamalarında dikkate alınmamaktadır. Uygulamada okullaşma giderleri kazançları arttırmak üzere (veya üretimi arttırmak amacıyla) yapılan birer yatırım olarak da düşünülmemişlerdir. Oysa okullaşmanın üretim değerinin, bireyin gelecekte gelir kazanabilmesi için gerekli kapasiteleri elde etmesi konusunda bir yatırım olarak belirginleştiği ifade edilebilmektedir. Ayrıca okullaşmanın tüketimle ilgili faydaları konusunda üç unsurla karşılaşılmaktadır. Bunlar; okullaşmanın şimdiki tüketim faydası, bir yatırım olarak gelirleri arttırarak gelecekteki tüketim faydası ve yine bir yatırım olarak gelecekteki üretim kabiliyetine etki faydasıdır. Bu faydaların her birinin hacmi konusunda kesin bir ifade kullanılamasa da, üretim kabiliyetine etki faydasının büyüklüğüne yönelik bir çok araştırma yapılmıştır.

¹⁹ T. W. Schultz, "Education and Economic Growth: Return to Education", **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.277.

²⁰ A. Kurtkan, **Sosyolojik Açıdan Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları**, İ.Ü. Yayın No: 2262, İktisat Fakültesi Yayın No:388, İstanbul, 1977, s.63,64-66.

²¹ T. W. Schultz, "Education and Economic Growth: Return to Education", **a.g.m.**, s.277.

Okullaşmanın şimdiki tüketim faydası yönünün ise daha dar bir kapsamda düşünülmesinin uygun olacağı konusu, Schultz tarafından ifade edilmiştir²².

Genel olarak modern ekonomistlerin beşeri zenginliğin incelenmesinden kaçınmalarının sebebini, sermaye kavramı üzerindeki geleneksel sınırlamalara dayandıran Schultz'a göre; emek, toprak ve sermayenin klasik üçlü ifadesi, büyük destek bulmuş ve emek, sermaye unsuru dışında homojen bir girdi olarak düşünülmüştür. Ekonomistlerin gelişen beşeri sermaye birikiminin ekonomide üstlendiği önemli rolü fark edemeyerek, sermaye kavramını -beşeri sermayeyi de içerdiği halde- fiziki sermaye ile sınırladıklarını ifade eden Schultz²³, iktisadi kalkınmada bilginin katkısını belirleme doğrultusunda çalışmalar yapmıştır.

Schultz, beşeri sermayenin özelliklerini şu şekilde belirtmiştir²⁴:

- Beşeri sermaye insanlara yatırım yapılarak oluşturulur.
- Beşeri sermaye kişinin kendisinden ayrılamaz. Fiziki sermaye istimlak edilebilir; ancak beşeri sermaye kişiden ayrılamaz.
- Beşeri sermaye doğuştan gelen ya da sonradan kazanılan yeteneklerdir.
- Beşeri sermaye görülemez; ancak etkileri gözlenebilir. Bu etkiler iki çeşittir:
 - İçsel etkiler; bireylerin ve ailelerin refah ve iktisadi verimliliğini, okullaşma, meslek eğitimi, yüksek eğitim gibi çeşitli bilgileri içerir. Bu etkiler kişinin kendisine etki eder.
 - Çok az analitik ilgiye konu olan dışsal etkilerde, beşeri sermayenin yoğunluğu anahtar rol oynar. Yeni çalışmalar iktisadi büyümeye pozitif etkisini göstermiştir.

Schultz'un dışında beşeri sermayeye yönelik olarak başka çalışmalar da (Edward F. Denison, Garry S. Becker, George Psacharopoulos v.b.) yapılmıştır.

1970'li yılların ortalarından itibaren gelişen ekonomik analizlerde insan unsuruna yer verilmiş ve çeşitli eğitim seviyelerinin ekonomik büyümeye etkisi üzerine araştırmalar yapılarak, bulgular ortaya konulmuştur.

²² A. Kurtkan, a.g.e., s.63,64-66.

²³ T. W. Schultz, "Investment in Man: An Economist's View", **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.70.

²⁴ İ. G. Yumuşak, a.g.e., s.28,29.

II. İKTİSADİ KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN ROLÜ

Gelişme, özünde iktisadi bir süreç olmakla birlikte birçok yönüyle bütün bir toplumsal yapıyla sıkı sıkıya bağlılık içindedir. Toplumdaki yapı ya da kurumlar onu yavaşlatabileceği, hatta engelleyebileceği gibi, tersine kolaylaştırıp hızlandırabilirler. O halde iktisadi gelişme ve yapısal değişim arasında bir etkileşim vardır. Gelişme ve yapısal değişimin bir arada görülüşü, basit bir çakışma ya da rastlantı değildir. Yapısal değişim gelişmenin benliğinde yer eder ve aralarında sürekli etkileşim ve karşılıklı belirleyicilik olmadan bir gelişmeden söz edilemez. İktisadi gelişmenin her aşamasında, eski yapıların, ulaşılan iktisadi gelişme düzeyinin gereklerine uygun bir biçimde yenilenmesini sağlayacak değişimler olur²⁵.

Şüphesiz beşeri sermaye, eski yapıların değişimi ve yenilenme sürecinde itici ve dinamik bir güçtür. Özellikle eğitim konusunda, ülkenin uzun dönemli insan gücü ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde, çağdaş teknolojik bilgiyi de içine alan bir seviyenin yakalanması doğrultusundaki değişim iktisadi gelişme kapsamında olacaktır.

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde büyümenin temel faktörü “sermaye”dir. Büyüme stratejisinin belirlenmesinde sermaye/hasıla oranı (sermaye birikiminin ölçüsü) çok önemlidir. Büyüme hızı ve sermaye birikimi ile birlikte yatırımların iç ve dış kaynaklarla uyumu, büyüme stratejisi için önemli unsurlar olmuştur.

Ancak burada, “az gelişmiş ülkeler kaynaklarının optimum dağılımını yapabiliyor mu?” sorusu önemlidir. Ekonomik büyümelerini hızlandırmak isteyen az gelişmiş ülkeler, fiziki sermaye yatırımlarını arttırmak isterler. Oysa eğitim için az miktarda ilave kaynak ayrılabilir. Bu bakımdan sorunun cevabı için beşeri ve beşeri olmayan zenginliği içeren sermaye kavramı kullanılmalıdır. Sadece beşeri olmayan zenginliği dikkate almak hatalı sonuçlar verecektir. Bu ülkeler optimum bir büyüme oranına ulaşmak için, kaynaklarını olması gerekenden uzak şekillerde dağıtmaktadır. Harberger’in Şili üzerindeki incelemeleri sonucunda, teknik ilerlemelerin hızlı kalkınmanın gerçekleşmesinde anahtar unsur olduğu ve işgücü kalitesini geliştirmek için yapılan harcamaların da bu amaca ulaşmada birincil önem taşıdığı tespit edilmiştir²⁶.

Her şeyden önce ekonomilerdeki büyük değişimlerin aynı zamanda nüfus yapısında da görülmesi, arada genel bir ilişkinin varlığının bir göstergesidir. Sanayi Devrimi’nin ardından iktisadi gelişmeyle, nüfus hızla artmıştır. İngiltere, Almanya ve Japonya’daki hızlı ekonomik gelişme büyük bir nüfus artışı ile paralel gitmiştir. ABD’de her iki alandaki ilerleme de çok hızlı olmuştur. Nüfus artışı belirli koşullarda gelişmeyi özendirirken,

²⁵ J. Maillat, *18.Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi*, Çev: Ertuğrul Tokdemir, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s.107.

²⁶ T. W. Schultz, “Investment in Man: An Economist’s View”, *a.g.m.*, s.71.

Fransa'da nüfustaki yavaş büyüme ekonomideki sınırlı gelişmeyle bir paralellik göstermiştir. Ekonomik gelişmenin hızlı olduğu dönemlerde (1860-1914) nüfus artışı da hızlı olmuş, yavaşlama ve duraklamanın baş gösterdiği zamanlarda her ikisi de aynı ölçüde etkilenmiştir²⁷. Sonuçta, demografik gelişme ile iktisadi gelişme arasında sürekli bir etkileşim olduğu konusunda fikir birliği sağlanabilmiştir.

Buna karşılık ekonomistler, uzun süre beşeri sermaye birikiminin ekonomide üstlendiği önemli rolü fark edememişlerdir. Oysa çok daha geniş olan sermaye kavramı, beşeri sermayeyi de içermektedir. Schultz, bu geniş kapsamlı bakışla iktisadi büyüme hesaplamalarındaki karmaşanın da çözülebileceğini ifade etmiştir.

Üretim bir faktörü sabit kalırken, diğer faktörlerin artan bir ölçüde kullanılmasının marjinal hasılları azaltacağı bilinmektedir. O halde Batı ülkelerinde tabiat, işgücü ve fiziki sermaye gibi üretim faktörlerindeki artıştan daha yüksek bir oranda gerçekleşen milli gelir artışı, beşeri faktöre yapılan ilave yatırımlardan doğmuştur. Eğitime ve diğer üretim unsurlarına yapılan yatırımların oranı bakımından bir ülke için ideal sayılan bir üretim yatırımları bileşiminin başka bir ülke için de ideal olduğunu düşünmek mümkün değildir. Tabiat faktörü ve fiziki sermaye bakımından zengin olan gelişmiş ülkelerde, eğitim harcamaları devamlı olarak arttırıldığında, marjinal hasılların azalmadığı, birçok durumda fiilen arttığı ya da hiç olmazsa sabit kaldığı görülmüştür²⁸.

Ekonomik büyümelerini hızlandırmak isteyen az gelişmiş ülkeler, fiziki sermaye yatırımlarına yönelik programlarını uygulamaya koyma gayretlerine karşılık, söz konusu ülkelerde genellikle eğitim için az miktarda ilave kaynak ayrılabilir. Bu durumun nedeni ise eğitim için az miktarda ilave kaynak ayrılabilir.

Bununla birlikte, eğitim giderleri az gelişmiş ekonomilerin gücü itibarıyla ağır bir yük oluşturmaktadır. Her eğitim seviyesinde çağ nüfusunun mümkün mertebe fazla bir kısmını oluşturması veya okullaşma oranının yükseltilmesi imkanları sınırlı olduğu için ekonomiye hız verici yenilikleri getirme gücüne sahip fertlerin yetişerek liderlik ve mucitlik fonksiyonlarını yerine getirmelerini önlemektedir. Böylece milli gelirin artış hızının (maddi sermayede dış yardım ve benzeri yollardan gerçekleşecek bütün artmalara rağmen) sabit kalması veya gereken seviyeye ulaşamaması, az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabalarını bir fasit daire içinde sonuçsuz bırakmaktadır. Bu bakımdan, az gelişmiş ülkeler için eğitim hizmetlerinden maksimum faydayı sağlayacak tedbirlerin alınması, gelişmiş ülkelere göre daha fazla önem taşımaktadır²⁹.

²⁷ J. Maillet, a.g.e., s.85,134,135.

²⁸ A. Kurtkan, a.g.e., s.76.

²⁹ A. Kurtkan, a.g.e., s.77.

A.Smith öncesinde W.Temple ve bazı yazarların yaptığı gibi Petty de eğitim kelimesini kısmen karşılayan ve emek, toprak veya sermaye kadar önemli bir üretim faktörü olarak kabul edilen “sanat” ın milli gelire ne kadar katkısı olduğunu hesaplamaya çalışmıştır. Petty, milli geliri arttırmanın iki yolu olduğunu söylemiştir. Bunlar:

- 1) Daha fazla emek kullanmak,
- 2) Sanatın imkanlarından faydalanmak.

Sanat, mucitlere ve kaşiflere ödüller verilerek arttırılabildi. Böylece yetenekli insanların sayısı endüstriyel eğitimle çoğaltılabildi. Fakat yetenekli insanların sayısını arttırmak veya bilgiyi genişletmek yeterli değildi. Gelişmiş ekonomi en etkin teknolojinin yaygın olarak kullanımını sağlamalıydı. Bu yüzden devletin tarımda ve imalatta sanatın uygulanmasını teşvik etmesi gerekirdi.

Bilimsel araştırmanın, pratik öğrenmenin ve mesleki eğitimin ana amacı, milletin sanatını arttırmaktır. Söz konusu durum ekonomik gelişmeyi nasıl hızlandırır? sorusu şu şekilde cevap bulmaktaydı: Bu, insanın düşünce gücünü ve emeğin verimliliğini artırıp, imalat yoluyla nispi olarak daha fazla değer ihracatını kolaylaştırarak, doğal kaynakları korumaktaydı. Aynı zamanda gıda maddesi üretimi için gerekli olan emek miktarını azaltarak, tarım dışı ekonomik faaliyetler için insanlar serbest kalacak ve böylece ekonomik faaliyet çeşitlenmiş olacaktı. Tarımda veya imalatta verimli metotların kullanımı birim üretim maliyetini azaltacak; malların daha bol olmasını sağlayacak ve gelirleri yükseltecekti. İhracatın nispi olarak daha az maliyetli olmasıyla da, ticaret şartları daha uygun olacaktı. Aynı zamanda sanatların gelişmesi entelektüel merakı uyuracak ve bir ülkenin sadece ekonomik değil, sosyal yapısı da değişecekti. Ayrıca endüstriyel sanatlarda ilerleme yüksek ilimlerde ilerlemeyi başlatacaktı. Çünkü her iki saha arasındaki ilişkiler karşılıklıydı. Endüstriyel sanatların meydana getirdiği büyük verimlilik daha yüksek gelirleri, daha büyük ufukları mümkün hale getirecekti. Bu süreç insan aklını kuvvetlendirecek, kabiliyetlerini arttıracak ve böylece -öğrenme, sanat, bilim ve mesleki eğitimin bir sonucu olarak- endüstri, bilgi ve insanlık sağlam bir bağla birleştirilecekti. David Hume’a göre; “Büyük filozoflar, politikacılar, şöhretli generaller ve şairler yaratan aynı devir genellikle maharetli dokumacılar ve gemi marangozları ile doluydu”³⁰.

Eğitimle iktisadi kalkınma arasındaki bağlantıları araştıran Schultz ise, bu konuda üç farklı oran sunmuştur³¹:

- 1) Toplam işgücüne nispetle eğitime giden beşeri çabanın (emek girdisi olarak; öğretmen ve öğrencilerin) miktarını gösteren bir eğitim-işgücü oranı.

³⁰ E. A. J. Johnson, *a.g.m.*, s.32.

³¹ T. W. Schultz, “Education and Economic Growth: Return to Education”, *a.g.m.*, s.277.

2) Eğitime giden kaynakların tüketici geliri ile bağlantısını kuran bir eğitim-gelir oranı.

3) Eğitime giden kaynaklarla beşeri olmayan yeniden üretilbilir fiziki sermayeye giden kaynaklar arasındaki ilişkileri gösteren bir eğitim-yatırım oranı.

Bu üç oran da şaşırtıcı biçimde benzer sonuçlar vermiştir. 1900-1956 yılları arasında ABD’de eğitime ayrılan kaynaklar şu açılardan üç buçuk kat yükselmiştir³²:

-Dolar olarak tüketici gelirine olan oranı,

-Dolar olarak gayri safi fiziki sermaye birikimine olan oranı,

-Emek girdisi açısından (öğretmenleri ve okula devam etmenin kazançlarından vazgeçen öğrencileri sayarak) istihdam edilmiş işgücüne olan oranı.

Bu araştırmanın sonucunda, fert başına reel gelirden %1’lik artış eğitime yapılan kaynak tahsisindeki %3,5’lik bir artışla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte eğitimin oluşturduğu sermaye stoku yeniden üretilbilir fiziki sermaye stokundan çok daha fazla artış göstermiştir. 1956 yılı fiyatlarıyla 1900-1957 yılları arasında eğitimin oluşturduğu sermaye stoku 8,5 kat artarken, bu oran fiziki sermaye stokunda 4,5 kat olmuştur³³.

Toprak mevcuduna ve işçi varlığına göre çok daha fazla yeniden üretilbilir fiziki sermaye biriktirmiş olan bir ülkenin, bu sermayeyi iyi bir şekilde kullanabileceği konusundaki yanlış düşünce zamanla terk edilmiştir. Çünkü fiili durum bu sonucun tamamen tersini göstermiştir. Yani iktisadi büyüme arttıkça gelir artışı ile bu türlü sermayeden sağlanan fayda artışı arasında bir uyumsuzluk olduğu saptanmış ve gelirin daha hızlı bir tempo ile arttığı görülmüştür. Böyle olunca sermayenin gelire olan oranının, iktisadi büyümenin ön şartı olup olmadığı konusunda tereddütler ortaya çıkmıştır. Schultz’un bu konudaki görüşü, bütün sermaye gelir oranı tahminlerinde mevcut sermayenin sadece bir kısmının dikkate alınıp, diğer kısmının yani beşeri sermayenin açıkta bırakılmış olmasıdır. İnsanın ilmi ve teknik bilgileri bir üretim aracıdır ve bu anlamda sermayedir. Bu bakımdan, söz konusu tahminlere dayanarak bütün sermaye stokunun gelire göre nispi olarak azaldığı sonucuna varılamaz. Milli gelirin kaynaklardan daha hızlı bir şekilde arttığı ülkelerden biri de ABD olmuştur. Bu ülkede gelir, üretim için kullanılan (arazi, yeniden üretilen fiziki sermaye stoku gibi) bütün unsurların tamamından çok daha yüksek bir oranda artmıştır³⁴.

Schultz’a göre, sermaye stoku geliştikçe ve kullanımı arttıkça, sermaye gelir oranının yükselmesi beklenebilir. Trend de uzun zaman bu şekilde olmuştur. Schultz, Kuznets’in sermaye oranları ile yıllık gelir

³² T. W. Schultz, “Education and Economic Growth: Return to Education”, *a.g.m.*, s.278.

³³ T. W. Schultz, “Education and Economic Growth: Return to Education”, *a.g.m.*, s.278,282.

³⁴ A. Kurtkan, *a.g.e.*, s.66,67.

arasındaki ilişki üzerine yaptığı çalışmalarla (Tablo 1) Goldsmith'in toprak unsurunu da içeren ulusal zenginlik tahminleri (Tablo 2) üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Tablo 1

Büyük Britanya	Sermaye/Gelir Oranı
1875	4.6
1905	6.5
ABD	Sermaye/Gelir Oranı
1879	2.8
1909	3.4

Kaynak: T. W. Schultz, "Investment in Man : An Economist's View", **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.72.

Kuznets'ten daha geniş bir oran veren Goldsmith'in ulusal zenginlik oranı yıllık milli gelir karşısında 1909 ve 1949 yılları arasında %25 azalmıştır. Schultz'a göre konu ABD ekonomisinin özel tahminleri ile sınırlandırılırsa daha fazla fiziki sermaye kullanımında gelirden artış sağlanmadığı açıkça görülecektir. 1919 ve 1957 yılları arasında fiziki sermaye oranında %1,8 yükselme gözlenirken, toplam gelir %3,1 oranında büyümüştür. Ancak bu hesaplamalar; eğitim, geliştirilebilir yetenekler, sağlık ve yeni bilgileri temsil eden beşeri sermayeyi, sermaye tahminleri dışında tutmaktadır. Beşeri sermaye stoku fiziki sermayeden çok daha hızlı artmaktadır. Bu yüzden sermaye gelir oranında gözlenen gerileme daha fazla olabilir. Hatta beşeri sermayenin ihmal edilmesinden kaynaklanan bir yanılma da olabilir³⁵.

Tablo 2

Yıl	Ulusal Zenginlik (milyon \$)	Net Ulusal Gelir (milyon \$)	Oran
1909	145	29	5.0
1949	898	237	3.8

Kaynak: T. W. Schultz, **a.g.m.**, s.73.

İlave gelir elde etmek için kullanılan kaynaklarla gelir artışı arasında büyük bir farklılığı ortaya koyan hesaplamalar sonucunda Schultz, gelirin emek ve sermayeden çok daha hızlı arttığını ifade etmiştir. Schultz, 1889 ve 1919 yılları arasında emek ve fiziki sermaye birlikte %67 oranında artarken

³⁵ T. W. Schultz, "Investment in Man: An Economist's View", **a.g.m.**, s.72,73.

gelirin aynı oranda arttığını (ulusal ekonomide özel sektör için); 1919 ve 1957 yılları arasında ise saat başı yapılan iş ve fiziki sermaye birlikte arttığını ve bu oranın gelirin artış hızı olan %32'den daha düşük olduğunu belirtmiştir. Beşeri zenginlik hipoteziyle açıklandığında sonuç, temel ölçü olarak ele alınan çalışılan iş saatleri ve fiziki sermayeden dışlanan ve beşeri zenginliğin hızlı ve büyük birikimi olarak belirginleşecektir³⁶.

Bununla birlikte, az gelişmiş ülkelere dışardan sağlanan sermayenin yavaş ve tedrici bir şekilde girmesiyle, bu sermayenin iyi kullanılacağı konusu çoğunlukla ifade edilmiştir. Ancak, sermaye çeşitleri arasında bir ayırma gidilmedikçe bu tedriciliğin sanıldığı kadar fayda sağlayamayacağı hususu dikkate alınmamıştır. Söz konusu ülkelerin (yardım ve diğer yollarla) temin ettikleri kapital daha çok binalara, makinalara ve diğer envanter unsurlarına harcadığı ve işgücünün kalitesinin ıslahı konusunda gerektiği kadar yatırım yapılmadığı takdirde beşeri kabiliyetleri fiziki sermaye artışı ile başa baş gidememekte ve sonuçta iktisadi büyüme sınırlı kalmaktadır³⁷.

Schultz, beşeri sermayenin getiri oranlarına ilişkin bazı hesaplamalar üzerinde de durmuştur. Bunlardan biri de 1950 yılında erkek öğrencilerin yüksek okul, kolej ve üniversite eğitimini ihmal ederek yapmış oldukları yatırımdan (fırsat maliyetleri ve direkt maliyetler) %14.8 oranında bir kazanç sağladıkları yönündeki hesaplamalardır. Burada diğer maliyetler ise öğrenciler tarafından direkt olarak ailelerine aktarılmakta ve özel maliyetlere eklenmekteydi. Bu dönüşüm oranı %11'i geçmemekteydi. Schultz söz konusu %11'lik beşeri sermayenin verimlilik oranının, beşeri olmayan sermayenin verimlilik oranından büyük olmamasını şaşırtıcı bulmuştur. İnsanın kendine yaptığı yatırımların başlangıç aşamasını eğitim olarak belirten Schultz'a göre; sekiz yıldan sonraki eğitim, sermaye oluşumunun büyük ve gittikçe artan bir şeklidir. İlkokul eğitimi, ekonomiye daha büyük oranda dönüp dönmeyeceği bakımından değerlendirilebilir. Oysa bir çok fakir ülke ilkökul eğitimini ihmal ederek fiziksel yapılara (fabrikalara) ve ekipmanlara nispi olarak daha fazla önem vermektedir. Schultz, meslek başında eğitimi, beşeri sermayeyi arttırmanın yollarından biri olarak görmüş ve bu eğitimin insanların enerjisini ve dayanıklılığını arttırdığını ve onları daha sağlıklı hale getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca O'na göre; yeni ve faydalı bilgi, şüphesiz faydalı becerilerin yapısını değiştirmede kullanılan fiziksel yapının (fabrikaların) ve ekipmanın değerini arttırmada stratejik bir öneme sahiptir³⁸.

Bununla birlikte eğitim hizmeti üretiminde uzmanlaşmış kurumlar olan okullar, verimliliğin ve buna bağlı olarak ulusal üretimin arttırılmasında;

-Bilimsel araştırma tekniklerini geliştirmek ve öğretmek yoluyla verimliliğin artmasında rol oynayacak yeniliklerin meydana getirilmesini sağlamak,

³⁶ T. W. Schultz, "Investment in Man: An Economist's View", a.g.m., s.73.

³⁷ A. Kurtkan, a.g.e., s.66,67.

³⁸ T. W. Schultz, "Investment in Man: An Economist's View", a.g.m., s.74.

-Potansiyel yeteneklerin keşfi ve işlenmesi fonksiyonunu yerine getirmek,

-İnsanların iktisadi büyüme ile başabaş giden iş fırsatlarındaki değişmelere uyum kabiliyetlerini arttırmak,

-Öğrencilerin öğretim üyesi olarak da yetiştirmek yoluyla üretim için gerekli bilgilerin nesilden nesile aktarımını sağlamak,

-Hızlı büyüyen ekonomilerde halkın yüksek yetenek ve bilgiler kazanmalarını sağlamak yoluyla hızlı büyümeyi gerçekleştirmek,

şeklinde birçok fonksiyonları yerine getirir. Ayrıca eğitim sektörü işsizliğin arttığı dönemlerde lise ve üniversitelerdeki yetişkin öğrencileri masnetmek ve refah döneminde bunları mezun etmek yoluyla iktisadi konjonktürü hafifletici bir etki de meydana getirir³⁹.

Eğitimin ekonomik kalkınmaya etkisinin ölçülmesi doğrultusunda “beşeri sermaye getiri oranı” yaklaşımı ilk olarak Schultz tarafından ele alınmıştır.

Edward F. Denison’un ampirik çalışmalarıyla da teorik olarak beşeri sermaye ile gelir ve büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve mahiyeti ispatlanmış olmaktadır. Denison, çalışmasında ABD’nin 1909-1929-1957 ve 1960-1980 (projeksiyon) dönemlerinde milli gelir artışının kaynaklarını belirlemiştir. Söz konusu çalışmada; 1929-1957 dönemi itibarıyla ABD’nin yıllık %2.93’lük büyüme oranında sadece %92’lik kısmı emek ve sermaye girdileriyle açıklanabilirken, %2.01’lik yani 2/3’lük kısmı ise açıklanamamaktadır ve bu kısmın faktör verimliliğindeki artıştan kaynaklandığı Denison tarafından açıklanmıştır. 1929-1982 dönemini kapsayan başka bir çalışmada, Denison, iktisadi büyümenin %73’lük bir kısmının beşeri kaynakların gelişmesinin bir sonucu olduğu belirlenmiş ve uzun dönem iktisadi büyüme üzerinde fiziki sermayenin katkısının %17, toprak ıslahının ise %0 olduğunu eklemektedir. Eğitim konusunda Denison, bireylerin okula devamının bir emek kaybına neden olmakla birlikte bu kayıpların uzun dönemde iktisadi büyümeye olan getirisinin daha fazla olacağını ifade ederek, eğitimin söz konusu bu katkıları belirlemiştir. Ayrıca 1929 yılından bu yana ABD’de verimlilikteki gelişmenin %75’inin beşeri kaynakları geliştirme faaliyetlerine bağlamıştır⁴⁰.

Bununla birlikte Denison, 1967 yılında 1950’li yıllardan sonra ABD’de eğitimin üretimdeki büyüme oranına katkısını %15 olarak bulurken, bu oran Schultz’un beşeri sermaye getiri oranı yaklaşımını kullanarak elde ettiği sonuçla aynı olmuştur. Uluslararası karşılaştırmalara imkan verecek şekilde eğitimin getirisinin hesaplanmasına yönelik çalışmalarda bulunan George Psacharopoulos, Schultz ve Denison’un yöntemlerinden hareketle eğitimin ekonomik büyümeye etkisini belirlemeye çalışmıştır (Tablo 4). Buna göre; işgücünün eğitim düzeyinin yükselmesi hem gelişmiş hem de

³⁹ A. Kurtkan, a.g.e., s.64.

⁴⁰ İ. G. Yumuşak, a.g.e., s.30,31.

gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişme seviyeleri için önemli bir etken olarak belirginleşmektedir⁴¹.

Eğitim harcamalarını yatırım olarak değerlendiren ve aynı zamanda eğitimi geliştirmekte olan ülkelerin üretim kapasitesini genişleten ve alt yapı ile fiziki yatırımların verimliliğini de arttıran bir araç olarak gören Psacharopoulos, geliştirmekte olan ülkelerin kalkınmasını sınırlayan en önemli faktörü beşeri sermayenin yeterince gelişmemesine bağlamıştır. Eğitimin, beşeri sermaye stoğu küçük olan ülkelerin iktisadi büyümesine olan katkısının, başka ülkelere göre daha fazla olduğu görüşünde olan Psacharopoulos-Woodhall, söz konusu ülkelerin hızlı büyümelerini okur-yazarlığın yanı sıra eğitimin gelire olan etkilerine bağlamıştır⁴².

Gelişmiş ülkelerde fiziki sermaye ile beşeri sermaye arasındaki farkın gittikçe daraldığını ve %10'luk bir oranın denge durumu için bir gösterge olduğunu ifade eden Psacharopoulos'a göre; geliştirmekte olan ülkelerde, beşeri sermaye fiziki sermayeye oranla daha fazla bir üstünlüğe sahiptir. Bununla beraber, söz konusu bu üstünlük, geliştirmekte olan ülkelere beşeri sermaye üzerine yapılan yatırımlar sonucunda azalmaya başlamıştır⁴³.

1960'lerde geliştirmekte olan ülkelere beşeri sermayenin getiri oranı %20 iken, 1970'lerde bu oran %15 olmuştur. Fiziki sermayenin getiri oranı ise, aynı dönemler için sırasıyla %15 ve %13'tür (Tablo 3).

Tablo 3: Fiziki ve Beşeri Sermayenin Getirileri (%)

	1960'lar	1970'ler
	<u>Beşeri</u> <u>Fiziki</u>	<u>Beşeri</u> <u>Fiziki</u>
Gelişmekte Olan Ülkeler	20 > 15	15 > 13
Gelişmiş Ülkeler	8 < 10	9 < 11

Kaynak: H. Dursun, "İnsan Sermayesi ve Ekonomik Büyüme", **Hazine Dergisi**, S: 10, Ankara, Nisan 1998, s.97.

Eğitimin, ekonomik büyümenin hem bir nedeni hem de bir sonucu olduğu yaklaşımından hareketle Wheeler, 1980 yılında ortalama olarak %20-30 oranında okur-yazarlık oranındaki bir yükselmenin GSYİH'da %8-16 oranında bir artış yarattığı sonucuna ulaşmıştır. 1982 yılında da Marris, eğitim yatırımlarıyla desteklenmeyen fiziki sermayenin

⁴¹ S. Akbulak, "Eğitimin Ekonomik Büyüme Etkisi : Sorunlar ve Çözüm Önerileri", **Finans Dünyası**, Aralık 1999, s.100,101.

⁴² İ. G. Yumuşak, **a.g.e.**, s.37,38.

⁴³ H. Dursun, "İnsan Sermayesi ve Ekonomik Büyüme", **Hazine Dergisi**, S:10, Nisan 1998, Ankara, s.96.

ekonomik büyüme üzerinde daha az bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir⁴⁴.

Ayrıca, Gary S. Becker çok çeşitli beşeri sermaye yatırımlarının ortak etkilerinin her açıdan değerlendirilmesi ve birleştirilmesi yoluyla bir teorinin oluşturulabileceği yaklaşımından hareketle, beşeri sermaye yatırımlarının çoğunun getirilerinin, yatırımın yapıldığı yıllardan sonraki dönemlerde arttığı yönünde açıklamalarda da bulunmuştur. O'na göre bunun nedeni erken yaşlarda söz konusu yatırımların bir maliyetinin olması ve bunun geliri düşürmesidir⁴⁵.

Bununla beraber, 1980 yılında Hicks tarafından, yaşam süresi ve ekonomik büyüme ile okur-yazarlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ele alan bir çalışma yapılmıştır. 1960-1977 döneminde 33 gelişmekte olan ülke verilerinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre (Tablo 5); 83 ülkenin 12'si, 83 ülke ortalamasının üzerinde okur-yazarlık oranı ve yaşam süresi ortalamasına sahip olup, bu rasyolar söz konusu ülkelerin ekonomik büyüme oranları ile orantılı olarak yükselmektedir. Böyle olunca Hicks, ekonomik büyüme ile okur-yazarlık ve yaşam süresi ölçüsü olarak beşeri kaynakların gelişimi arasında pozitif bir ilişkiye dikkatleri çekmiştir⁴⁶.

Dünya genelinde gerçekleştirilen çok sayıda araştırma, eğitimin ekonomiye getirisinin çok yüksek olduğunu göstermiştir. Kimi ülkelerde %30'un üzerinde bireysel getiri elde edilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ortalaması her eğitim düzeyi için %10'un üzerinde olup, bu, fiziksel yatırımı artırma kararının alındığı eşitlik noktası olmuştur. Ayrıca kadın eğitiminde getirilerin erkek eğitiminden ve ilkökul eğitiminin getirisinin genelde orta öğretim veya yüksek öğretimden daha yüksek olduğu, birçok çalışmada ortaya konulmuştur. Dünya Bankası'nın yaptığı tahminler gelişmekte olan ülkeler genelinde, ilkökul eğitiminde sosyal kazanç oranının (birey tarafından doğrudan karşılanmayan maliyet ve fayda) %24, orta öğretimde %15 (özel getiri %19), yüksek eğitimde %13 (özel getiri %22) seviyesinde olduğunu belirlemiştir. Ancak bu oranlar, eğitimin üretim ve sağlık üzerindeki olumlu etkisini de dikkate almamıştır⁴⁷.

Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren hızlanan globalleşme ve bilgi toplumuna geçiş sürecinde rekabette başarının geleneksel başarı kaynakları olan, teknoloji, korumacı piyasalar, mali kaynaklara ulaşabilme ve ölçek ekonomisinin eskisi kadar rekabet üstünlüğü sunamaması, insanları ve onları yönetme yöntemini giderek daha da önemli kılmaktadır⁴⁸.

⁴⁴ S. Akbulak, **a.g.m.**, s.101.

⁴⁵ İ. G. Yumuşak, **a.g.e.**, s.36,37.

⁴⁶ S. Akbulak, **a.g.m.**, s.101.

⁴⁷ F. Stewart, "Eğitim ve Uyum: 1980'lerin Deneyimi ve 1990'lar İçin Bazı Dersler", **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1995, s.195.

⁴⁸ J. Pfeffer, **Rekabette Üstünlüğün Sırrı: İnsan**, Çev: Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s.5.

Bugün artık bilgi toplumuna geçiş süreci ile bir ekonomik kaynak olarak bilgiyi, servet üretme sürecinin merkezine yerleştirecek bir ekonomik teorinin; ancak bugünün ekonomisini (özellikle ekonomik büyümeyi) açıklayabileceği⁴⁹ yaklaşımı ağırlık kazanmaktadır. Beşeri sermaye donanımının önem kazandığı bu süreçte, şüphesiz nitelikli işgücüne olan ihtiyaç da artacaktır.

Tablo 4

Eğitimin İktisadi Büyümeye Katkısı^(*)

Ülke Yıllık-%	Kuzey Amerika	
Kanada		25.0
ABD		15.0
Belçika	Avrupa	14.0
Danimarka		4.0
Fransa		6.0
Almanya		2.0
Yunanistan		3.0
İsrail		4.7
İtalya		7.0
Hollanda		5.0
Norveç		7.0
İngiltere		12.0
Rusya		6.7
Arjantin	Latin Amerika	16.5
Brezilya		3.3
Şili		4.5
Kolombiya		4.1
Ekvator		4.9
Honduras		6.5
Meksika		0.9
Peru		2.5
Venezuela		2.4
Kore	Asya	15.9
Jayonya		3.3
Malezya		14.7
Filipinler		10.5
Gana	Afrika	23.2
Kenya		12.4
Nijerya		16.0

(*) 1950-1980 dönemini kapsamaktadır.

Kaynak: S.Akbulak,“Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri”,**Finans Dünyası**, Aralık 1999, s.101.

⁴⁹ P. Drucker, **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev: Belkıs Çorakçı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993, s.16,69,256.

Tablo 5
Seçilmiş Ülkelerde İktisadi Büyüme ve Yaşam Süresi/Okur-Yazarlık

Ülkeler	Kişi Başına GSMH Büyüme Oranı (1960- 1977)	Yaşam Süresi (1960)	Beklenen Yaşam Sürelerinden Sapmalar	Yetişkin Okur- Yazarlık (1960)	Beklenen Okur- Yazarlık Oranlarından Sapmalar (1960)
	(%)	(Yıllar)	(Yıllar)	(%)	(%)
Singapur	7.7	64	3.1	-	-
Kore	7.6	54	11.1	71.0	43.6
Tayvan	6.5	64	15.5	54.0	14.2
Hong Kong	6.3	65	6.5	70.0	6.4
Yunanistan	6.1	68	5.7	81.0	7.5
Portekiz	5.7	62	4.7	62.0	1.7
İspanya	5.3	68	1.8	87.0	1.2
Yugoslavya	5.2	62	4.7	77.0	16.7
Brezilya	4.9	57	3.0	61.0	8.6
İsrail	4.6	69	2.0	-	-
Tayland	4.5	51	9.5	68.0	43.5
Tunus	4.3	48	-0.5	16.0	-23.8
Ortalama (Top 12)	5.7	61	5.6	64.7	12.0
Ortalama (Top 83)	2.4	48	0.0	37.6	0.0

Kaynak: S. Akbulak, a.g.m., s.102.

SONUÇ

İktisat biliminin kurucusu Adam Smith'ten önce ve sonra yazılanlar, bir milletin zenginlik, güç ve refahını arttırabilmesi için insan kaynaklarından daha fazla yararlanılması gerektiği üzerine olmuştur.

Bununla birlikte ulusal servet kavramı, çoğu kez tamamen beşeri olmayan unsurlara (fiziki sermayeye ve toprağa) bağlanmıştır. İnsanların eğitim yoluyla kendilerine yatırım yapması gerçeği çoğu zaman “tüketim” ve hatta “zevk” olarak değerlendirilmiştir. Oysa ki eğitim, hem “üretim” hem de “tüketim” hizmetlerinde önemli yere sahiptir.

Adam Smith öncesi literatürde “eğitim” kelimesi yetenek ve bilgiyi ifade eden “sanat” kelimesi ile kısmen ikame edilmiş; emek, toprak ve sermaye kadar önemli bir üretim faktörü olarak görülmüştür. Bundan dolayı da, kamu politikasının esas amacı; milletin sanatını arttırmak, üreticilerin daha yetenekli olmalarını sağlamak, sanatkarların sayısını çoğaltmak, sanatla yaratıcı emeği doğal zenginliklerle birleştirmek olarak ortaya konulmuştur. William Petty’e göre; sanat sahibi bir adam birçok sanatsız adam kadar iş yapabilecektir ve milli geliri arttırmanın iki yolu, daha fazla emek kullanmak ve sanatın imkanlarından faydalanmaktır.

“Bir milletin zenginliği insanlarıdır” diyen A.Smith, toplam verimi arttıran işbölümünü iktisadi refahın kaynağı olarak görür. Smith’e göre; büyük piyasaları zorunlu kılması ve dayanışmayı arttırması bakımından işbölümü iktisadi kalkınma açısından gereklidir. Bir ülkenin üretim-gelir hacmi; sermaye stoğunun ve böylece üretken faaliyetlerde çalışan insan sayısının çoğaltılması ile iktisadi faaliyetlerin etkililiği ve çalışan insanların üretkenliğinin arttırılması şeklindeki iki farklı nedenden dolayı büyümektedir.

Nitelikli emekle normal emek arasındaki ücret farkını kişinin kendisine yaptığı yatırımlarda gören Smith, eğitimin önemi üzerinde durmuş ve toplum üyelerinin tümünün kazanılmış ve faydalı becerilerini sabit sermaye kavramı içerisinde dahil etmiştir.

Bir talep yükselmesi olan nüfus artışını, çok önemli bir büyüme faktörü olarak kabul eden Thomas R.Malthus, insanların mutluluğunu nüfus miktarı ile nüfusu belirleyecek olan kaynaklar arasındaki ilişkiye bağlı görmüştür. Genel kamu eğitiminin desteklenmesini öneren Malthus’a göre eğitimin yokluğunda nüfus baskısı ve eğitimsizlerin neden olduğu huzursuzluk ekonomik büyümeye engel olacaktır.

Malthus’tan farklı olarak John S.Mill doğum oranlarında azalma sağlamaya yönelik en önemli tedbir olarak her iki cinsiyet için eşit mesleki sorumluluklar ve fırsatlar sağlamayı öne sürmüştür. Mill, eğitimi insanın kendini geliştirmeyi daha ileriye taşıması olarak görürken; John R. McCulloch iyi bir kamu eğitimi sisteminin kurulmasının gerekliliği üzerinde durmuş ve eğitimle verimlilik artışı arasındaki ilişkiyle de ilgilenmiştir.

Bununla birlikte tüm Klasik İktisatçılar içinde eğitime en açık ilgiyi gösteren Nassau W. Senior ise mecburi eğitimi nüfus artışı üzerinde kontrol kuracak bir güç olarak görmüştür.

A.Smith’in “Milletlerin Zenginliği” adlı eserinin basıldığı 1776 yılı ile başlayan ve 1873 yılına kadar devam eden süreçte Klasik Okul, beşeri sermaye konusuna önemli katkılarda bulunmuşlarsa da konunun teorik çatısı Theodore W. Schultz tarafından kurulmuştur.

Beşeri yatırımları kaynağı ne olursa olsun bir halkın sahip olduğu faydalı yeteneklerin toplamı olarak gören Schultz, genel olarak modern ekonomistlerin beşeri zenginliğin incelenmesinden kaçınımlarının sebebini sermaye kavramı üzerindeki geleneksel sınırlamalara dayandırmıştır. Schultz'a göre, sermaye kavramı fiziki sermayenin yanında beşeri sermayeyi de içermektedir.

ABD ekonomisi için 1919 ve 1957 yılları arasında fiziki sermaye oranında %1,8'lik bir artış gözlenirken, toplam gelirin %3,1 oranında büyümesi konusunda Schultz, söz konusu bu hesaplamaların eğitim, geliştirilebilir yetenekler, sağlık ve yeni bilgileri temsil eden beşeri sermayenin, sermaye tahminleri dışında tutulduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur. Schultz'a göre; beşeri sermaye stoku fiziki sermayeden çok daha hızlı artmaktadır.

Eğitimin ekonomik kalkınmaya etkisinin ölçülmesi doğrultusunda “beşeri sermaye getiri oranı” yaklaşımı ilk olarak Schultz tarafından ele alınmıştır. Edward F. Denison ise ampirik çalışmalarıyla milli gelir artışının kaynaklarını belirlemiştir. Denison, 1967 yılında 1950'li yıllardan sonra ABD'de eğitimin üretimdeki büyüme oranına katkısını %15 olarak hesaplarırken, bu oran, Schultz'un beşeri sermaye getiri oranı yaklaşımını kullanarak elde ettiği sonuçla aynı olmuştur.

Schultz'un teorik ve Denison'un ampirik çalışmaları beşeri sermaye kavramına olan ilgiyi arttırmıştır. Schultz ve Denison'un yöntemlerinden hareketle eğitimin ekonomik büyümeye etkisini belirlemeye çalışan George Psacharopoulos, gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasını sınırlayan en önemli faktörü beşeri sermayenin yeterince gelişmemesine bağlamıştır. Wheeler, 1980 yılında ortalama olarak %20-30 oranında okur-yazarlık oranındaki bir yükselmenin GSYİH'de %8-16 oranında bir artış yarattığı sonucuna ulaşmıştır. 1982 yılında Marriss, eğitim yatırımlarıyla desteklenmeyen fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerinde az bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hicks, ekonomik büyüme ile okur-yazarlık ve yaşam süresi bakımından beşeri kaynakların gelişimi arasında pozitif bir ilişkiyi belirlemiştir.

Dünya genelinde gerçekleştirilen bir çok araştırma, eğitimin ekonomiye getirisinin (kimi ülkelerde %30'un üzerinde bireysel getiri elde edilmiştir) çok yüksek olduğunu göstermiştir. Ayrıca kadın eğitiminde getirilerin erkek eğitiminden ve ilkökul eğitiminin getirisinin genelde orta öğretim veya yüksek öğretimden daha yüksek olduğu, birçok çalışmada ortaya konulmuştur.

Bununla beraber, özellikle 1980'lerde bir çok az gelişmiş ülke Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın istikrar ve uyum politikalarını uygulamıştır. Bu programlar özellikle bütçe açıklarını azaltmak için harcamaların kısılması gereğini vurgulamaktadır. Söz konusu programları uygulayan az gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğu yıllar içinde

harcama oranını azaltmış ve dolayısıyla eğitim harcamaları oranı düşme göstermiştir. Bu durum, eğitimin nitelik ve nicelik olarak gelişiminde olumsuz sonuçlara neden olmuştur.

Oysa ki eğitim, ülkelerin makroekonomik performansı için son derece önemli bir yatırım şeklidir. Bu bakımdan, az gelişmiş ülkelerde uygulanan uyum politikalarının, eğitim sektörünü koruyup geliştirecek nitelikte belirlenmesi zaruridir.

Sonuçta tüm bu teorik yaklaşımlar ve ampirik çalışmalar göstermiştir ki, beşeri sermaye ülkelerin kalkınmasında önemli bir paya sahiptir. İnsanlar kendilerine yatırım yaparken, beşeri zenginliğin miktarını da arttırmaktadırlar. Bununla birlikte, insanların kazandıkları bilgi ve yetenekler gelişmiş ülkelerin üretim gücündeki üstünlüğünü açıklayan önemli bir unsur olmuştur.

Buna karşılık, fiziki sermaye ve toprak dışında beşeri zenginliğin ulusal zenginlik kaynağı olarak incelenmesi uzun süre ihmal edilmiştir. Theodor W. Schultz bu konuda; “Beşeri zenginliğin rolünü kabul etmeye şiddetle karşı çıkmaktadır. Sadece bunu düşünmek bile bizi gücendiriyor” diyerek, doğru iz olarak nitelendirdiği insana yatırım yaklaşımı alanında, daha fazla düşünmeyi ve araştırmayı önemle vurgulamıştır.

KAYNAKLAR

1. AKBULAK, S.; “Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi : Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **Finans Dünyası**, Aralık 1999, s. 100-108.
2. BLITZ, R. C.; “Education in The Writings of Malthus, Senior, McCulloch and John Stuart Mill”, **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.40-49.
3. DRUCKER, P.; **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev: Belkıs Çorakçı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1993.
4. DURSUN, H.; “İnsan Sermayesi ve Ekonomik Büyüme”, **Hazine Dergisi**, S:10, Ankara, Nisan 1998, s.81-98.
5. JOHNSON, E. A. J.; “The Place of Learning, Science, Vocational Training and “Art” in Pre-Smithian Economic Thought”, **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.25-36.
6. KURTKAN, A.; **Sosyolojik Açıdan Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları**, İ.Ü. Yayın No: 2262, İktisat Fakültesi Yayın No:388, İstanbul, 1977.

7. MAILLET, J.; **18.Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi**, Çev: Ertuğrul Tokdemir, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.
8. ÖZGÜVEN, A.; **İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984.
9. PFEFFER, J.; **Rekabette Üstünlüğün Sırrı: İnsan**, Çev: Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.
10. SCHULTZ, T. W.; “Education and Economic Growth: Return to Education”, **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.277-292.
11. SCHULTZ, T. W.; “Investment in Man: An Economist’s View”, **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.69-76.
12. STEWART, F.; “Eğitim ve Uyum: 1980’lerin Deneyimi ve 1990’lar İçin Bazı Dersler”, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1995.
13. TEZEL, Y. S.; **İktisadi Büyüme**, Ankara, 1989.
14. ÜLKEN, Y.; **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi**, İ.Ü. Yayın No: 3114,İktisat Fakültesi Yayın No: 493, İstanbul, 1984.
15. VAIZEY, J.; “What Some Economists Said About Education”, **Readings in the Economics of Education**, UNESCO, France, 1968, s.50-58.
16. YUMUŞAK, İ. G.; **Beşeri Sermaye Teorisi ve Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü**, (İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı-Doktora Tezi), İstanbul, 2000.